

Vijfduizend jaar dieren in de duinen

JAN KLIJN EN THEO BAKKER

Om aan te geven welke dieren vanaf het ontstaan van de kustduinen ter plekke of in de directe omgeving hebben geleefd, is geen simpele zaak, al was het maar vanwege het veel te grote aantal diersoorten. We beperken ons tot de wat grotere landzoogdieren, waarvan we aannemen dat zij door graven, wroeten, grazen of knagen invloed op de vegetatiestructuur en daarmee op de landschapsontwikkeling hadden: zeg maar de dieren van het formaat van het konijn en groter, en hun predatoren. Voorts is er aparte aandacht nodig voor de mens, vanwege het houden van huisdieren, jacht of (her)introductie van soorten.

Het duinlandschap heeft een uiterst roerige geschiedenis. De sterke zeespiegelrijzing in de afgelopen 10.000 jaar heeft ervoor gezorgd dat de duinen voortdurend in beweging zijn geweest. Overwegend was deze beweging in landinwaartse richting, al heeft zich tussen 5000 en 2000 jaar geleden een belangrijke uitzondering voorgedaan. Vanwege een afname in de snelheid van zeespiegelrijzing breidden de duinen zich in die periode in zeewaartse richting uit en konden de Oude Duinen ontstaan. Deze ontwikkeling was niet alleen stimulerend voor de duinvorming, ook de menselijke activiteit in het duin nam toe. Op grond van stuifmeel-

onderzoek blijkt dat vanaf 3000 jaar geleden de bosvorming, met de eik als kenmerkende soort, onder menselijke invloed werd teruggedrongen ten voordele van struweel- en open begroeiing. Dat blijft zo tot en met de Romeinse tijd. De rol van de mens valt dan sterk terug. Eik en beuk nemen sterk toe. In de middeleeuwen, beginnend in de 6e en 7e eeuw na Christus, wordt het bos weer gerooid en vermoedelijk door beweiding weggehouden. Dan, halverwege de middeleeuwen, treedt de plotselinge en spectaculaire vorming van de Jonge Duinen in. Tussen circa 1000 en 1600 trokken grote zandgolven over de strandwallen van de Oude Duinen. Daarna was het één à anderhalve eeuw redelijk rustig, waarna het vanaf 1700 à 1750, althans regionaal, weer fors ging stuiven. Rond 1800 à 1850 zet zich de laatste ontwikkeling in; een intensieve bemoeienis met de vastlegging van de duinen door de overheid via helmaanplant, naaldbosaanleg en het weren van de duinbeweiding. Die is feitelijk vóór de tweede wereldoorlog beëindigd. Door de gezamenlijke uitwerking van die maatregelen werd het duin vrijwel geheel gefixeerd en werd een ontwikkeling van struweel en bosontwikkeling ingezet. Uit dit korte overzicht blijkt dat in de geschiedenis van het Jonge Duin natuurlijke bosvorming op enige schaal niet bekend is.

De wolf is vermoedelijk al voor het jaar 1600 uit de duinen verdreven (foto P. Elbers).

Recente duinvorming (foto A. Salman).

De mens in de Oude Duinen

Bijna vanaf het moment dat de strandwallen ontstonden, bleek de mens deze als bewoner en gebruiker te benutten. Dat is niet verwonderlijk aangezien de rest van laag Nederland drassig was en veelvuldig overstromd werd. De wat hogere en drogere Oude Duinen behoorden tot de weinige veilige plaatsen. De strandwallen en Oude Duinen zijn tot in de Romeinse tijd (circa 350 na Christus) bewoond en geëxploiteerd geweest. Daarna was er een korte onderbreking tot de vroege middeleeuwen. De populariteit als vestigingsplaats is ook uit andere Europese landen bekend. Archeologische vondsten van de strandwalbewoners duiden op permanente bewoning, jacht, visserij, maar ook op akkerbouw met granenteelt en veeteelt. Gaandeweg is er een verschuiving te registreren naar minder jacht en visvangst en meer veeteelt en akkerbouw.

Dieren

Ook gegevens over dieren ontleen we vaak aan archeologisch materiaal. Dit materiaal is vaak afkomstig is uit natte, goed geconserveerde lagen nabij (en dus niet in!) de strandwallen. Voorts is niet altijd gezegd dat vondsten van dierbotten of tanden de zekerheid geven dat het dier in de directe omgeving heeft geleefd. Voorzichtigheid bij de interpretatie is dan ook geboden.

Bij Voorschoten zijn, uit de periode van 4700 - 4000 jaar geleden, resten van dieren gevonden, zij het voornamelijk huisdieren. Het gaat om botten van runderen en in mindere mate varkens, schapen,

geiten en ook honden. De resten van de jachtbuit bestonden uit botten van edelhert, de ree, de oeros, het wilde zwijn en qua herkomst dubieuze tand van een bruine beer! Opgravingen bij Leidschendam uit dezelfde tijd, bevestigen dat beeld.

Bij Zandwerven (bij Hoorn) vindt men vooral huisdierresten en veel schaaldierrestanten. Bij de wat jongere lokaties, zoals bij Vogelenzang (ca. 3150 jaar geleden) waren de botten van het varken talrijk, vermoedelijk een indicatie van fourageermogelijkheden in een bosrijke omgeving. Het dier kon daar zijn kostje (eikels!) bijeenscharrelen.

Vondsten uit de latere tijd suggereren daarentegen een dominantie van schaaap en/of geit. Dit duidt op een opener begroeiing met o.a. jeneverbesstruweel en grazige vegetaties.

Ongeveer 3500 jaar geleden bleek bij Velsen het (gedomesticeerde) paard al voor te komen. Wildresten betroffen het edelhert en (bij Langeveld) de vos. Bij Santpoort kwam tussen 2500 en 2000 jaar geleden de wolf nog voor, terwijl bij Velsen resten van de eland zijn gevonden.

Na de Romeinse tijd, zeg maar vanaf circa 350 na Christus, herstelde de bosbegroeiing zich. Van deze periode ontbreken faunagegevens nagenoeg. Wanneer we onze aandacht dan richten op de Jonge Duinen die na 900 na Chr. zijn ontstaan, kunnen we beschikken over meer historische bronnen. Voorts is er sprake van een adellijke macht, die de jacht als vermakelijk privilege heeft ontdekt. Dat gebeurde in die mate dat de landschapontwikkeling daardoor voor een belangrijk deel mede werd bepaald. Oorkonden en "placaten" uit de 14e eeuw en later tijd regelden de jacht in het voordeel van de gegoede stand en sloten anderen daarvan uit. Het is interessant om eens te zien van welke dieren gewag werd gemaakt.

Edelherten, zoals eerder aangegeven vanouds aanwezig en bejaagd, waren kennelijk lange tijd afwezig. Onder prins Maurits (1584-1625) is de soort weer ingevoerd. Selectief beheer heeft toen tot soms ongewone dichtheden geleid: één dier per 10 ha. in delen van Noord-Holland. In de 18e eeuw verdween het dier evenwel weer.

Het ree is ook lange tijd afwezig geweest in de Jonge Duinen. De soort ontbrak in ieder geval in de 17e eeuw en het duurde zeker tot ca. 1930 eer het dier weer in de duinen voorkwam. Vermoedelijk heeft het het duin via natuurlijke weg bereikt.

Het damhart is een echte exoot, wederom uitgezet onder prins Maurits, en sindsdien tamelijk sporadisch waargenomen. Vaak gaat het dan om ontsnapte exemplaren uit hertenkampen.

Het wilde zwijn, al duinbewoner in de late Steentijd, wordt door Merula (1605) nog genoemd als schadelijk wild. De soort verdween in de 17e eeuw uit de bossen in westelijk Nederland.

Hazen zijn vanouds duinbewoners. Houtvesterrekeningen uit 1350 maken er melding van. Het schijnt dat de hazenstand afneemt zodra de aantallen konijnen toenemen. Feit is dat de haas in lage dichtheden het duin is blijven bewonen.

Dan het konijn zelf. Ergens in de laatste decennia van de 13e eeuw is dit dier ingevoerd vanuit Zuid-Europa en het is pas in de 14e eeuw dat het zich sterk heeft verspreid. Het konijn kan dan ook niet verantwoordelijk worden gesteld voor de soms grootschalige verstuingen in voorgaande perioden.

De geschiedenis getuigt van een wisselende populariteit. Aan het eind van de 16 eeuw kwam het dier in hoog aanzien bij jagers en keukenprinsen,

Het edelhert is al sinds lang afwezig in de duinen, maar er bestaan plannen om ze weer te introduceren (foto P. Elbers).

Noorse Fjordenpaarden worden ingezet om de duinen te begrazen (foto P. Veel).

maar ook het vel was erg in trek. Het dier werd toen met veel zorg omgeven: gefokt, uitgezet, bijgevoerd en gevrijwaard van predatoren. Later, toen de effecten op vegetatie, landschap maar vooral op aangrenzende landerijen merkbaar werd, is er ook fanatiek jacht op gemaakt. Een enorme sterfte brak uit vanaf 1953 toen de myxomatose werd verspreid. De massale sterfte had een opvallend effect op de vegetatie-ontwikkeling. Het wegvallen van de intensieve begrazing en het knagen leidde tot snelle struweelopslag, mede omdat beweiding met vee vrijwel overal uitgebannen was. De houding ten aanzien van het konijn was overigens ook onder natuurbeschermers lange tijd opmerkelijk negatief. Zo omschreef Thijssen in 1899 dat "de konijnen de ergste vijanden van het duin" zijn. In 1946 schreef hij nog: "wanneer wij echt mooie, rijk begroeide duinen willen hebben, dan moeten de konijnen worden uitgerooid...". Maar langzamerhand werd de stemming wat milder. In 1960 werd al gerapporteerd over de belangrijke rol van het konijn bij de instandhouding van de gevarieerde structuur van de begroeiing.

Tenslotte nog iets over de predatoren van het konijn. Naast de wezel, de bunzing en de hermelijn heeft het konijn ook de vos als vijand. Rond 1635 maakt een oud handschrift de hermelijn in die zin uit voor het belangrijkste "quaet".

Uit de 'placaten' blijkt dat de vos in 1350 al werd bejaagd. Omstreeks 1600 werd het dier geheel uitgerooid in het Hollands duin. Pas in recente tijd, zo rond 1975, verschijnt hij weer en sindsdien kent hij een snel uitbreidend areaal.

Wanneer de wolf is uitgerooid in de duinstreek, is moeilijk te zeggen. Vermoedelijk was dat al vóór 1600 het geval.

Beweiding in de Jonge Duinen

Evenals in de Oude Duinen heeft de mens beweiding in de Jonge Duinen toegepast. Die heeft in wisselende intensiteit met rundvee, paarden, geiten

en schapen plaatsgevonden. Dat de intensiteit soms laag was had o.a. te maken met de tijdelijke voorkeur voor de jacht, maar er waren ook perioden, waarin bestuur en beheer dermate gebrekkig waren dat er sterke overbeweiding optrad en daardoor verstuing.

Overigens was beweiding lang niet de enige exploitatievorm. Men gebruikte de duinen ook om zoden te slaan, om ruigte te halen en om bos te kappen. Ook helm was populair als brandstof en dakbedekking.

Eerder is gesignaleerd dat in de vorige eeuw c.q. begin van deze eeuw de beweiding werd stopgezet om de duinen vast te leggen. Alleen in enkele minder gevoelige traditionele vroongronden zoals op Goeree (Westduinen) gebeurde dat niet.

Pas in de laatste decennia brak het besef door dat beweiding, als ze tenminste in goede banen werd geleid, een uitermate zinnige beheersvorm is. Nu wint beweiding, ook met de meer exotische rassen, aan populariteit. Het doorgronden van de rol van grazers is door het uitbreken van de myxomatose sterk gestimuleerd. Verruiging en bosopslag namen sterk toe, mede vanwege de luchtverontreiniging. Doelbewust beheer met plaggen, maaien en beweiding deed zijn intrede.

Sindsdien zijn Shetland-pony's, Noorse fjordenpaarden, Galloways en andere gedomesticeerde diersoorten een vertrouwd beeld.

Een uitgebreide versie van dit artikel met vermelding van bronnen en literatuur kan bij de redactie van dit blad worden opgevraagd.

Dr. J. A. Klijn is werkzaam bij het Staring Centrum te Wageningen. Dr. Ir. T.W.M. Bakker werkt bij de NV Duinwaterbedrijf Zuid-Holland.